

WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA W SYSTEMIE OCHRONY PRZECIWPOWODZIOWEJ NA ŻUŁAWACH I DOLINIE DOLNEJ WISŁY W ŚREDNIOWIECZU

Słowa kluczowe: Żuławy, dolina dolnej Wisły, obowiązek wałowy, grunty parafialne, wykupienie obowiązku wałowego

Keywords: Żuławy, Lower Vistula Valley, dike obligation, parish land, purchase of dike obligation

Schlüsselwörter: Werder (Żuławy), Unteres Weichseltal, Deichverpflichtung, Gemeinde-land, Auskauf der Deichverpflichtung

Od X/XI w. w tzw. morskiej Flandrii, Holandii i Fryzji, a w XII w. w północnych i środkowych Niemczech zaczęto zagospodarowywać tzw. marsze, żyzne gleby utworzone przez namuły morza i (lub) rzek¹. W pierwszej połowie XIV w. z inicjatywy zakonu krzyżackiego rozpoczęła się kolonizacja Żuław Wiślanych, a w drugiej połowie tegoż stulecia innych nizin w dolinie dolnej Wisły². Te wielkie inicjatywy społeczno-ekonomiczne wymagały zbudowania wałów przeciwpowodziowych i systemu odwadniającego, a także stworzenia norm prawnych regulujących ich funkcjonowanie, jak również utrzymywanie systemu przeciwpowodziowo-

* Prof. dr hab. Wiesław Długokęcki – historyk, specjalista w zakresie historii Prus, zakonu krzyżackiego oraz miast średniowiecznych; kierownik Zakładu Historii Powszechnej Średniowiecza w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego. E-mail: wieslaw.dlugokecki@ug.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1566-637X

¹ F. Petri, *Entstehung und Verbreitung der niederländischen Marschenkolonisation in Europa (mit Ausnahme der Ostsiedlung)*, w: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalter als Problem der europäischen Geschichte*, hg. v. W. Schlesinger, Sigmaringen 1975, s. 695–754; P. Erlen, *Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Eine struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen*, Marburg/Lahn 1992, s. 119–132, 209–224.

² K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Orden im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg Pr. 1934, s. 41–44; tenże, *Das Deutsche Siedelwerk im Pommerfellen im Mittelalter*, Königsberg Pr. 1938, s. 123–127; A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg) im Mittelalter*, Elbing 1936; W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach Gdańskich w średniowieczu (do 1454 roku)*, „Zapiski Historyczne” 68(2003), z. 2–3, s. 45–62; tenże, *Osadnictwo w północnej części Żuław Wielkich w XIV–I poł. XV w.*, w: *Żuławy i Mierzeja – moje miejsce na ziemi*, pod red. D.A. Dekańskiego, Gdańsk 2001, s. 115–126; tenże, *Żuławy Fiszewskie w średniowieczu*, w: *Dzieje Jegłownika i okolic*, pod red. ks. A. Kilanowskiego, ks. W. Żawadzkiego,

wadniającego w należyтым stanie. Tylko po spełnieniu tych warunków można było efektywnie wykorzystywać żyzność tych gleb w gospodarce rolnej i hodowlanej³.

Obowiązek wałowy, czyli zobowiązanie do budowy i utrzymywania wałów przez osoby fizyczne czy prawne, był ciężarem realnym (rzeczowym), który spoczywał na rzeczy, która przez wał była chroniona, a zatem przede wszystkim na ziemi. Do wykonywania obowiązku wałowego zobowiązany był jej aktualny właściciel⁴.

Jego realizacja opierała się na zasadzie *kein Land ohne Deich*, to znaczy, że żaden grunt, bez względu kto jest jego właścicielem – osoba świecka czy duchowna, władza państwowa, rycerz-szlachcic, mieszczanin czy chłop, nie był z niego wyłączony⁵.

Zasadzie tej podporządkował się także zakon krzyżacki. W 1343 r. za zwolnienie swoich dóbr na Żuławach Wielkich z obowiązku wałowego nadał on tutejszym mieszkańcom prawo do bezpłatnego korzystania z mostu na Nogacie prowadzącego do Malborka. Gdyby jednak most uległ zniszczeniu Zakon musiałby ponownie realizować obowiązek wałowy w dawnym wymiarze⁶.

Znacznie bardziej skomplikowana okazała się w tym względzie sytuacja prawna ziemi, którą przydzielono parafiom erygowanym w lokowanych wsiach. Zgodnie z przywilejami, które Zakon wystawił wsiom wielkożuławskim w XIV w. kościoły parafialne i kaplice otrzymały łącznie uposażenie ziemskie w wysokości 91 łanów⁷. Z reguły łany te nazywano wolnymi, tylko w przywileju dla Świerek (1321) użyto określenia „całkowicie wolne” (*frey ganzlich*)⁸. W przywileju dla Steblewa (1343), wsi położonej na Żuławach Steblewskich..., w odniesieniu do łanów kościelnych pojawiło się takie samo określenie⁹. Natomiast we wspomnianych przywilejach w żadnym przypadku nie odniesiono się do obowiązku wałowego, który mógłby być z tymi gruntami związany.

Pewne wskazówki pośrednie do rozwiązania tej sprawy przynosi przywilej lokacyjny dla wsi Marynowy z 1321 r. Wieś otrzymała 71 łanów, w tym Kościół 4 łany, lokator zaś co dziesiąty łan wolny i urząd sołtysa. Pozostałe łany były czynszowe i należały do gburów, którzy na zagospodarowanie się otrzymali 3 lata wol-

Elbląg 2013, s. 23–46; tenże, *Osadnictwo i ochrona przeciwpowodziowa na Żuławach Mątowskich w średniowieczu*, w: *Świat historyka. Studia ofiarowane Prof. Janowi Tyszkiewiczowi*, pod red. M. Nagielskiego, G. Rostkowskiego, Pułtusk 2016, s. 133–145; tenże, *Osadnictwo i ochrona przeciwpowodziowa w Basenie Unisławskim w średniowieczu w okresie krzyżackim*, w: *Stilo et animo. Prace historyczne ofiarowane Profesorowi Tomaszowi Jasińskiemu w 65. Rocznicę urodzin*, red. M. Dorna, M. Matla, M. Sosnowski, E. Syska, przy współpr. W. Barana Kozłowskiego, Poznań 2016, s. 487–496.

³ J. von Gierke, *Geschichte des deutschen Deichrechts*, (I.–II. Teil), Breslau 1901–1917.

⁴ O. Auhagen, *Zur Kenntnis der Marschwirtschaft. Zweie Abhandlungen*, Berlin 1896, s. 48; J. Gierke, op. cit., II. Teil, s. 71.

⁵ O. Auhagen, op. cit., s. 53; J. v. Gierke, op. cit., II. Teil, s. 120–121.

⁶ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. III, 2, hg. v. H. Koeppen, Marburg 1958, nr 621 (cyt. *PUB*).

⁷ O organizacji parafialnej zob. W. Długokęcki, *Najstarsza organizacja parafialna na Żuławach Wielkich (do połowy XV w.)*, *SE* 20(2019), s. 9–29.

⁸ *PUB*, II, hg. v. M. Hein, E. Maschke, Königsberg Pr. 1932, nr 315.

⁹ *PUB*, III, 2, nr 557: *ecclesiam parochialem in eadem villa ... quator mansis omnino liberis*.

nizny. Następnie stwierdzono: „Niech będzie także wiadomym, że gdy zacznie się w wyżej wymienionej wsi rok płacenia czynszu, to każdy łąn powinien trzymać pól sznura wału”¹⁰. Zdanie to można rozumieć zawężająco – chodzi tylko o łąny czynszowe, czyli gburskie, lub też rozszerzająco – chodzi o wszystkie łąny we wsi. W 1321 r. przywilej lokacyjny otrzymała także wieś Lichnówki. Uzyskała ona 71 łąnów, w tym lokatorzy-sołtysi 7 łąnów wolnych¹¹. Tym niemniej obowiązek wałowy obowiązywał od 71 łąnów, zatem także od wolnych łąnów sołeckich¹². W związku z tym należałoby przyjąć, że w przywileju dla Marynów określenie „każdy łąn” obejmował zarówno łąny sołeckie, jak i kościelne.

Sprawa zobowiązań ciążących na ziemi parafialnej doprowadziła do konfliktu między radą Starego Miasta Elbląga, która sprawowała patronat nad kościołem w Kmiecinie, położonym na Żuławach Wielkich w granicach dóbr miejskich, a tutejszym proboszczem Janem de Imden. Kościół posiadał 4 łąny, z których dwa otrzymał od rady, a kolejne dwa ze strony wsi. Rozstrzygając ten spór 24 grudnia 1344 r. biskup pomezkański Bertold orzekł, że łąny te są wolne od chłopskich szarwarków, ale proboszcz powinien, tak jak inni mieszkańcy tej wsi, wykonywać prace wałowe i związane z rowami w jej granicach¹³.

Tymczasem, jak można wnioskować na podstawie późniejszych wydarzeń, narastał spór o wymiar obowiązku wałowego łąnów kościelnych w krzyżackich wsiach wielkożuławskich. Bezpośrednio zainteresowani, czyli gburzy z Żuław Wielkich, mieli prawo sądzić, że skoro Zakon wykupił obowiązek wałowy związany z jego domeną, to prace z nim związane, także te wykonywane wspólnie na całym terytorium między Wisłą a Nogatem przez wielkożuławską wspólnotę, powinny obowiązywać także grunty kościelne.

To stanowisko znalazło potwierdzenie w umowie między gburami Żuław Steblewskich a klasztorem cystersów w Oliwie w 1364 i (ostatecznie) 1376 r. Z racji posiadania tutaj dóbr ziemskich (Grabiny Duchowne) klasztor ten miał wyznaczony do utrzymywania odcinek na tzw. wale wyżynnym (między Tczewem a Czatkowami) o długości 21,5 sznura (około 931 m). Na prośbę wielkiego mistrza Winrycha von Kniprode gburzy zgodzili się na częściowe zwolnienie klasztoru z obowiązku wałowego wymierzonego od 12 sznurów (około 520 m) poza wspomnianym odcinkiem. Zwolnienie to obejmowało następujące prace: przełożenie wału, zamknięcie dziury w wale, budowę ostróg. Z kolei przy przerwaniu wału w jakimkolwiek miejscu powinni pomagać, jak inni mieszkańcy Żuław Steblewskich. Natomiast wspomniane wyżej prace wałowe miały być wymierzane od pozostałych 9,5 sznura, tak jak innym gburom.

Podkreślić trzeba, że w dokumencie ugody wyraźnie zaznaczono, iż tę regulację wprowadzono nie na podstawie obowiązującego prawa, ale na prośbę wielkiego

¹⁰ PUB, II, nr 360, s. 268: *Wissentlich sey ouch, das wenne dis vorgenanten dorffis czinsjar antreten, da igliche hube sal des tampmes einhalb seil halden.*

¹¹ PUB, II, nr 317.

¹² Tamże.

¹³ PUB, III, 2, nr 696.

mistrza (*nicht von rechtis weyn ghetan, sunder von unsere bete weyn*), jak też dobrej woli Żuławian (*und von gutin willin habin sy en das ghegunst*)¹⁴.

Obowiązek wałowy obejmował także grunty kościelne we wsiach należących również do diecezji pomezkańskiej Żuławy Kwidzińskiej, zapewne już od czasów kolonizacji w drugiej połowie XIV w. Parafie utworzono w kapitulnej wsi Rusinowo i biskupiej wsi Nebrowo. Niestety, w przywilejach dla Rusinowa wzmiankowane jest uposażenie parafii w wysokości 2 łanów, które chłopci kupili od kapituły, ale interesującą nas sprawę pominięto milczeniem¹⁵. Przywileje dla Nebrowa i Wiśliny nie są znane, proboszczowie zaś byli wzmiankowani w 1396 r., ale ich uposażenia nie znamy¹⁶. Tym niemniej w 1427 r. po synodzie prowincjonalnym w Elblągu Franciszek Kuhschmalz, biskup warmiński, i Michał Junge, biskup sambijski, oświadczyli, że zgodnie ze starym zwyczajem (*consuetudo longaeva*) tutejsi plebani posiadający łany przy wale wiślanym, stosownie do ich liczby, zobowiązani są do utrzymania wałów wewnątrz wyznaczonych im odcinków, i pomagają także w czasie powodzi, co obaj biskupi uznali za słuszne¹⁷.

W granicach diecezji chełmińskiej znalazły się trzy niziny – Nizina Toruńska, Basen Unisławski i Basen Chełmiński. W ich granicach również zostały erygowane parafie (Stary Toruń, Czarnowo, Czarze, Kokocko, Szynych)¹⁸. Tylko w przywileju dla wsi Czarze, wznowionym w 1444 r. przez wielkiego mistrza Konrada von Erlichshausena, znalazło się postanowienie zwalniające plebana od prac wałowych¹⁹. Raczej jednak, mając na uwadze rozwiązanie tej sprawy w biskupstwie pomezkańskim, należałoby traktować to zwolnienie jako wyjątkowe.

O ile po lewej (pruskiej) stronie doliny dolnej Wisły Zakon mógł w miarę swobodnie kształtować zakres obowiązku wałowego, także dla dóbr kościelnych, to inną sytuację zastał na lewym (pomorskim) brzegu tego regionu. Pomorze Gdańskie należało do diecezji włocławskiej, a biskupi posiadali tu, także na nadwiślańskich nizinach swoje dobra: Giemlice i Miłobądz na Żuławach Gdańskich, Komorsk Wielki na Nizinie Sartowicko-Nowskiej. Miłobądz i Komorsk Wielki były jednocześnie wsiami kościelnymi²⁰.

¹⁴ *Codex diplomaticus Prussicus*, hg. v. J. Voigt, Bd. III, Königsberg 1848, nr 123 (cyt. CDP).

¹⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, hg. v. [H.] Cramer, Marienwerder 1885–1887, nr 65 (1365), 126 (1418).

¹⁶ Tamże, nr 104. Zob. też R. von Flanß, *Das ehemalige Amt Marienwerder, insonderheit die Amts = Niederung. Die Marienwerderer Amts = Niederung*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungs = Bezirk Marienwerder” 35(1897), s. 12–12, 33, 54, 60.

¹⁷ H.F. Jacobson, *Geschichte der Quellen des katholischen Kirchenrechts der Provinz Preussen und Posen mit Urkunden und Regesten*, Königsberg 1837, nr V. O synodzie zob. A. Radziwiński, *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo – wierni*, Malbork 2006, s. 121–124.

¹⁸ W. Rozykowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 142–143, 151, 170–171 oraz mapa nr 4.

¹⁹ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, XX HA, Staatsarchiv Königsberg, Ordensfoliant, OF 97, k. 132: kto posiada łany we wsi, *der sal eyner gleich andern last tragen, beyde an temmung und an ander arbeyt, ... usgenommen den pharrer*.

²⁰ Zob. P. Kriedte, *Die Herrschaft der Bischöfe von Wloclawek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahre 1409*, Göttingen 1974, s. 46, 52 i mapa; W. Długokęcki, *Parafie wiejskie archidikonatu pomorskiego biskupstwa włocławskiego w rejestrze dziesięciny papieskiej z 1326/1327 r.*,

Zakon nie uznawał przywilejów immunitetowych, które biskupi wrocławscy uzyskali dla swoich dóbr od książąt gdańsko-pomorskich (zwolnienie ze świadczeń państwowych, sądownictwo, wyprawy wojenne poza granice kraju)²¹. Spór dotyczył także wykonywania przez wsie biskupie obowiązku wałowego, czego wymagał Zakon. Stanowisko to wyraźnie sformułował wielki mistrz Michał Kuchmeister w liście do komtura gdańskiego w 1417 r.²². Najpewniej odnosiło się ono nie tylko do gruntów chłopskich, ale też plebańskich.

W roli wałowej wspomnianego już wału wyżynnego, w której zapisano obciążenia wałowe wsi, wymieniono Miłobądz, a także wsie kościelne należące do zakonu krzyżackiego: Różyny, Pruszcz Gdański i Rokitnicę²³.

Wróćmy jednak do konfliktu między wielkożuławskimi gburami a tutejszymi plebanami. Orzeczenie w tej sprawie zostało wydane przez biskupa pomezjańskiego Mikołaja I von Radam, i trzech członków kapituły pomezjańskiej: prepozyta Henryka z Łasina, dziekana Mikołaja z Pucka i kustosa Jana z Prabut. Świadcami arbitrażu byli: Schweder von Pellant, podskarbi Zakonu, Henryk, dziekan kapituły sambijskiej, Otto, kanonik warmiński, niewymieniony z imienia wójt z Lasek, proboszcz z Radzyna (diecezja chełmińska), Mikołaj, pleban w Prabutach i oficjał kurii biskupiej. Ranga arbitrów, jak też świadków, przedstawiciele Zakonu i wszystkich diecezji pruskich po prawej stronie Wisły, wskazuje jak ważną sprawą było uregulowanie tego problemu²⁴.

Wielkożuławskich plebanów reprezentowali – proboszcz Jan z Miłoradza i Pielgrzym z Nowej Cerkwi, wspólnotę wielkożuławską (*communitas ... Insule Maioris*) zaś Jan, sołtys z Marynow, i Jakub, sołtys z Jeziernika. O osobach tych nie da się nic bliższego powiedzieć.

W akcie orzeczenia nie podano miejsca jego wydania, ani też roku. Jest tylko data dzienna – 1 października. Najprawdopodobniej chodzi o 1372 r.²⁵. Spór rozpatrzono, sądząc na podstawie charakteru sprawy i stron, najprawdopodobniej w Malborku, ale niewykluczony byłby także Kwidzyn.

W orzeczeniu podano sprawy sporne, jak też sentencję. Te pierwsze dotyczyły uczestnictwa plebanów w pracach przy wale w miejscach szczególnie zagrożonych przerwaniem, wyznaczonych przez przysiężnych, w przełożeniu odcinka wału w nowe miejsce po jego przerwaniu, zamknięciu przerwanego odcinka wału, budo-

w: *Scientia et Fidelitate. Księga pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. T. Panfil, Lublin 2013, s. 218.

²¹ Tamże, s. 398–302.

²² *Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa – Poznań – Toruń 1985, nr 216 (cyt. KKG).

²³ *PUB*, III, 2, nr 160; *KKG* nr 38,45. Rolę wałową publikuje: H. Bertram, *Die Entwicklung des Deich- und Entwässerungswesens im Gebiet des heutigen Danziger Deichverbandes seit dem 14ten Jahrhundert*, Danzig 1907, s. 8.

²⁴ Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, XX HA, Staatsarchiv Königsberg, Ordensfoliant 73, k. 13–14. Dziękuję dr. Christianowi Gahlbeckowi za udostępnienie odpisu tego dokumentu, przygotowanego do edycji w kodeksie dyplomatycznym pruskim (Preussisches Urkundenbuch).

²⁵ Uzasadnił to: M. Glauert, *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń 2003, s. 333–334.

wie ostróg rzecznych („głów”), dowozie słomy do „własnego” odcinka wału w czasie podnoszenia się stanu wody i pochodu lodu, straży lodowej w czasie pochodu lodu, odprowadzania wody przez rowy i kanały, także poza granicami wsi kościelnej, do Zalewu Wiślanego. Plebani kontestowali te obowiązki.

W wyroku biskup uznał, tak jak biskup Bertold w 1344 r., że prawnie plebani zobowiązani są do prac wałowych i odwadniających tylko w granicach wsi, ale ze względu na pokój społeczny zgodnie z panującym zwyczajem także na wyznaczonym im stałym odcinku wału, bez jego zamiany, zwiększania lub zmniejszania. Ponadto plebani, tak jak inni gburzy, powinni dostarczać słomę lub płacić ekwiwalent pieniężny²⁶. Ponadto biskup zastrzegł sobie prawo do dalszych kroków prawnych w tej sprawie.

Jednak konflikt między stronami nie wygasł. Według Szymona Grunaua młodzi księża, gdy wezwano ich do pracy przy wałach lub straży lodowej, ubierali się w komżę, w jednej ręce trzymając szpadel w drugiej zaś kielich mszalny. Wywoływało to drwiny ze strony gburów. Gdy odpowiadali im niewybrednie dochodziło do przemocy: ciągnąc za włosy rzucając duchownych w błoto i bito²⁷. Trudno ocenić wiarygodność tego przekazu. Niewykluczone, że przekaz ten jest tylko odbiciem niechęci Grunaua do katolickiego kleru, czemu dawał też wyraz w innych miejscach kroniki²⁸.

O zażegnanie sporu starał się wielki mistrz Konrad Zöllner von Rotenstein i biskup pomezanski Jan. Z polecenia wielkiego mistrza gburzy mieli się naradzić i zaproponować, w jaki sposób uwolnić księży od prac wałowych. Gburzy zaproponowali ich wykupienie²⁹. W 1387 r. wielki mistrz Konrad Zöllner von Rotenstein za radą Jana, biskupa pomezanskiiego, zgodził się na to rozwiązanie i ustalił wykupienie przez księży obowiązku wałowego za 3 grz. z każdego łana. Uzyskana kwota miała zostać przez przysiężnych wałowych za radą wójta z Lasek pożyczona na 8,33% (1 grz. za 12 grz.), a uzyskane w ten sposób odsetki miały być przeznaczone corocznie na prace wałowe. Pieniądze wyłożył Zakon, księża zaś mieli je zwrócić w ciągu 6 lat w ratach po 1/2 grz. rocznie³⁰.

Zwolnienie obejmowało prace przy wałach, naprawę przerwanych wałów, budowę ostróg, odprowadzanie wód kanałami, przekładanie wałów, budowę śluz (*Temme, Bröche, houbte, vorfluchte, ynlogen und sluesen zu machen adir zu bessern*

²⁶ W czasie wysokiej wody, aby uniemożliwić jej przesiąkanie przez wał, słomy używano w dwojaki sposób: od strony skarpy odwodnej wrażliwe miejsca w wale chroniono matami słomianymi, a od strony skarpy powietrznej układano słomą obciążając ją kamieniami; zob. G. Schroeder, *Melioracje wodne w rolnictwie*, wyd. IV przerobione, Warszawa 1972, s. 351.

²⁷ Simon Grunau, *Preussische Chronick*, hg. v. M. Perlbach, Bd. 1, hg. v. M. Perlbach, Leipzig 1876, s. 643. Historię tę powtarza A. Hartwich, *Geographisch-historische Landesbeschreibung deren dreyen im Pohnischen Preußen liegenden Werdern als des Danziger- Elbing- und Marienburgischen*, Königsberg 1722. Nachdruck mit einer Einführung von R. Zacharias, Frankfurt am Main 2002, s. 489, powołując się na kronikę (rękopis) Beyera. Odpowiedni fragment cytuje też J. v. Gierke, op. cit., II. Teil, s. 77, przyp. 53, powołując się na Hartwicha.

²⁸ S. Zonenberg, *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009, s. 87–88.

²⁹ Simon Grunau, *Preussische Chronick*, s. 643–644.

³⁰ CDP, hg. v. J. Voigt, Bd. IV, Königsberg 1853, nr 45 (w języku niemieckim, ale w wersji skróconej); *Die Urkunde des Deutschordens – Hochmeisters Konrad Zöllner von Rotenstein vom 16. Juni 1387 über die Ablösung der Dammbaulasten der katholischen Pfarreien in Grossen Werder bei Marienburg*, PDE 35(1903), s. 57–59 (w wersji łacińskiej).

adir was zum Tamme gehoret (ab aggerationum, confractationum, capitum, aquae meatuum, interstitionum terrae alias Inlogae, demissionum aquarum, factione aut restauratione liberii et ab omni aliquin labore aggerationis immunes esse).

Z drugiej strony księży powinni rowy i wszystkie inne rzeczy (związane z obowiązkiem wałowym) wewnątrz granic pomagać wykonywać według liczby łąnów, tak jak ich sąsiedzi (*die Graben und alle andir dink bynnen iren grenitzen noch huben czal glich iren nokebuwern helfen halden; Nihilominus tamen debent ipsa fossata in Suis limitibus suorum agrorum juxta numerum mansorum aequaliter cum suis vicinis agricolis tenere, observare*).

Łatwo zauważyć, że wymieniony w zwolnieniu zakres obowiązków wałowych odpowiada obowiązkom wymienionym w orzeczeniu biskupa Mikołaja I von Radam z 1372 r.

Szymon Grunau twierdzi, że warunki umowy z 1387 r. zostały także rozciągnięte na księży z Żuław Fiszewskich, chociaż nie wymieniono ich we wspomnianym dokumencie. Ci jednak nie chcieli wykupić ciążących na ich gruntach zobowiązań. Dlatego, jak stwierdził kronikarz, są zobowiązani dalej do pracy przy wałach „do dzisiejszego dnia”, to znaczy do początków XVI w.³¹.

Tym niemniej wiadomo, że grunty kościelne na Żuławach Fiszewskich były zwolnione z obowiązku wałowego. Kiedy to dokładnie nastąpiło, nie wiadomo. Podkreślić należy, że zarówno strona kościelna, jak też związek wałowy w połowie XIX w. nie dysponowały w tej sprawie żadnymi dokumentami³².

Inaczej przedstawiało się położenie gruntów kościelnych we wsiach położonych na krawędzi wysoczyzny, które należały już do wójtostwa sztumskiego, posiadały pewne grunty na Żuławach, w obniżeniu zaraz za krawędzią wysoczyzny, nie należały zaś do związku wałowego Żuław Fiszewskich³³. W 1405 r. doszło do ugody między gburami wsi Żuławka Sztumska a tutejszym proboszczem, księdzem Pawłem. Spór dotyczył niepłacenia przez mieszkańców jego poprzednikom tacy, co miało trwać przez dłuższy czas. Widocznie ksiądz Paweł po objęciu parafii postanowił tę sprawę uregulować. Dochody z tego tytułu były znaczne, skoro do płacenia świadczenia w wysokości jednej miary żyta i ½ miary owsa zobowiązanych było 96 łąnów (1354)³⁴.

Skargę rozpatrywał Burchard von Wobeke, wielki szatny i komtur dzierzgoński, który wezwał obie strony do dworu w Szaleńcu. W ramach rekompensaty za nie uiszczoną tację mieszkańcy postanowili przyjąć na siebie obowiązek wałowy, którym był obciążony kościelny grunt położony na Żuławach, przy wszystkich wałach.

Mieszkańcy oświadczyli także, że proboszcz (najpewniej w ramach rekompensaty za tację) może korzystać z pastwiska, do którego wcześniej nie miał dostępu (nie

³¹ Simon Grunau, *Preussische Chronik*, s. 643–644. Z kolei A. Hartwich, op. cit., s. 489, podaje, że umowa ta zwalniała księży z obowiązku wałowego na całych Żuławach.

³² Schliep, *Darstellung der Deich- und Entwässerungsanlagen in den Werdern und Niedderungen der Weichsel und Nogat, Marienburger und Elbinger Kreises*, w: *Der Marienburger Kreis. Erster Theil: Statistik und Topographie nebst Darstellung der Deich- und Entwässerungs-Verhältnisse in den Werdern und Niederungen der Weichsel und Nogat*, Danzig 1864, s. 251–252.

³³ Schliep, op. cit. s. 245–246, 253–254.

³⁴ A. Semrau, op. cit., s. 109–110.

miał żadnego udziału), oni zaś będą utrzymywać za niego drogę dla bydła i tzw. rów poprzeczny (*Quergraben*). Jeśli jednak wydzierżawi swoje grunty dwornikowi, to ten powinien przejąć te obowiązki. Natomiast rowy wewnątrz gruntów parafialnych proboszcz powinien utrzymywać sam, tak jak jego sąsiedzi.

Nie jest jasna sytuacja łąnów kościelnych w wielkożuławskich wsiach Starego Miasta Elbląga – Kmiecinie i Myszewie. Jak wyżej wspomniano, w 1344 r. ksiądz w Kmiecinie został zobowiązany, tak jak mieszkańcy, do prac przy rowach i wałach wewnątrz granic wsi. Parafia w Myszewie, uposażona dwoma łąnami, erygowana została najpóźniej w latach 60. XIV w., podczas gdy przywilej lokacyjny dla wsi wystawiono w 1332 r.³⁵

W związku z tym omówienia wymagają informacje zawarte w opublikowanym przez M. Toeppena zestawieniu zawierającym fragmenty kilka różnych ordynacji (wilkierzy) z lat 1385, przed 1416 i 1420, znanych skądinąd, oraz część zatytułowaną „Jak Żuława (Wielka) powinna postępować z wałami, wałami głównymi (wałem głównym?) i kanałami”. Ten zbiór norm prawnych znany jest z kopii z końca XVII w., i drugiej z XVIII w., a miał się znajdować w pamiętniczej księdze urzędowej Żuławy (*das Werdersche Memorialbuch*)³⁶.

Artykuły regulujące te sprawy zostały na nowo uznane za obowiązujące za rządów „brata Winrycha, wielkiego mistrza”, ale w roku MCCCCLXXIII (1473). Tymczasem Winrych von Kniprode był wielkim mistrzem w latach 1352–1382. Nasuwa się zatem przypuszczenie, że chodzi o 1373 r.

Wśród postanowień jedno odnosi się do obowiązku wałowego księży: „Także proboszcz nie jest już więcej zobowiązany tamować, jak tylko przy prawym wale głównym” (*Auch sey der pfarher nicht mehr pflichtig zu tämmen, denn an dem rechten haupttamme*).

Z kolei po wspomnianej wyżej dacie dopisano, że proboszczowie nie są zobowiązani do utrzymywania kanałów poza granicami wsi, w których posiadają uposażenie, ale tylko wewnątrz ich granic i według liczby łąnów.

Następnie poniżej dopisano, że proboszczowie z Żuław Wielkich musieli tamować, ale przez umowę z przysiężnymi dali 3 grz. i zostali od tego obowiązku uwolnieni, poza wałami, które leżą przy ich granicach.

Zwolnienie uposażenia ziemskiego księży wielkożuławskich z obowiązku wałowego potwierdził Zygmunt Stary 3 lutego 1525 r. na sejmie piotrkowskim, wystawiając widymat dokumentu wielkiego mistrza w tłumaczeniu na język łaciński³⁷. Gdy król od proboszczów Wielkich i Małych Żuław Malborskich dowiedział się, że gburzy żuławscy zmuszają ich do pracy przy wałach, w liście z 4 marca 1535 r. do biskupa warmińskiego i podskarbiego pruskiego przypisał to działalności zwolenników reformacji i nakazał przestrzeganie starego prawa, zwalniającego ducho-

³⁵ *Codex diplomaticus Warmiensis*, hg. v. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860, nr 257. Zob. też Ch. Herrmann, *Mitteralterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und – Geographie*, Petersberg 2007, s. 462–463.

³⁶ M. Toeppen, *Beiträge zur Geschichte des Weichseldeltas*, Danzig 1894, nr 5 (richtiger 6).

³⁷ *Urkunde*, s. 57–58.

wieństwo z tego obowiązku³⁸. Dokument został ponownie widymowany przez króla Augusta II 16 czerwca 1700 r. Powodem miał być konflikt związany z wybieraniem ziemi z gruntów należących do plebanów³⁹.

Komisja rewidująca w 1711 r. ekonomię malborską, obok ustalenia wysokości dochodów ekonomii, wydała także różne postanowienia dotyczące jej zarządu. W „Ordynacji Żuław” stwierdzono, że *włóki plebańskie do kościołów mere należące eximuntur ab omni aggerationis onere. Jednak przykupne i succesu temporis przez Ichmościów duchownych nabyte podszywać się nie mogą*⁴⁰.

Zwolnienie łańców kościelnych z obowiązku wałowego zostało zniesione w prawie prowincjonalnym dla Prus Zachodnich w 1844 r. Dotyczyło to także gruntów kościelnych, które pozostawały w dziedzicznej i czasowej dzierżawie. Niemniej jednak orzeczenie izby cywilnej Sądu Rzeszy z 3 maja 1880 r. nie wykluczało domagania się przez proboszczów żuławskich na drodze sądowej odszkodowania ze strony państwa za utracony przywilej, do czego jeszcze na początku XX w. zachęcały władze diecezji warmińskiej⁴¹. Zbadanie tego problemu stanowi jednak odrębny temat.

WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA W SYSTEMIE OCHRONY PRZECIWPOWODZIOWEJ NA ŻUŁAWACH I DOLINIE DOLNEJ WIŚŁY W ŚREDNIOWIECZU

STRESZCZENIE

W XIV w. za sprawą zakonu krzyżackiego na Żuławach Wiślanych i w dolinie dolnej Wisły przeprowadzono akcje kolonizacyjną i zbudowano system przeciwpowodziowo-odwadniający. Społeczno-ekonomiczna efektywność tych działań uzależniona była od racjonalnego podziału pracy między jego utrzymaniem w należyтым stanie a rolniczo-hodowlaną eksploatacją gruntów. Podstawowe znaczenie miała zasada prawna *kein Land ohne Deich*. Oznaczała ona, że na każdym właścicielu ziemi chronionej przez wały, bez względu na jego stan, spoczywał obowiązek wałowy. Wywołało to kontrowersje między wspólnotą przeciwpowodziową Żuław Wielkich a plebanami. Ten długoletni spór został zakończony w 1387 r. wykupieniem wszystkich zobowiązań spoczywających na ziemi kościelnej, z wyjątkiem prac wewnątrz granic wsi.

³⁸ *Acta Tomiciana*, t. XVII, wyd. W. Pocięcha, W. Urban, A. Wyczański, Wrocław – Kraków – Poznań 1966, nr 142.

³⁹ A. Hartwich, op. cit., s. 357. Sprawa ta była powodem inserowania wspomnianego dokumentu, który w całości podaje także A. Hartwich, s. 357–361.

⁴⁰ *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. V, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1971, s. 201.

⁴¹ C. Parey, *Das Deichbuch. Eine Sammlung der wichtigsten auf das Deichwesen bezüglichen gesetzlichen Bestimmungen*, Danzig 1871, s. 47; *Urkunde*, s. 58–59.

CHURCH PROPERTY IN THE FLOOD PROTECTION SYSTEM IN ŻUŁAWY AND THE LOWER VISTULA VALLEY IN THE MIDDLE AGES

SUMMARY

In the 14th century, thanks to the Teutonic Order, colonisation of Żuławy Wiślane (the alluvial delta area of the Vistula River) and the lower Vistula valley was carried out and a flood control and drainage system was built. The social and economic effectiveness of these activities depended on a rational division of labour between its maintenance and agricultural exploitation of land. The legal principle *kein Land ohne Deich* was fundamental. It meant that every owner of land protected by dikes, regardless of its condition, had a dike obligation. This gave rise to a controversy between the flood protection community of the Żuławy Wielkie and the parsonages. This long-running dispute was ended in 1387 by the redemption of all obligations resting on church land, except for work inside the village boundaries.

DAS KIRCHENEIGENTUM IM HOCHWASSERSCHUTZSYSTEM IN DEM WERDER (ŻUŁAWY) UND DEM UNTEREN WEICHSELTAL IM MITTELALTER

ZUSAMMENFASSUNG

Im 14. Jahrhundert wurde dank des Deutschen Ordens die Besiedlung von des Werders (Żuławy) und des unteren Weichseltals durchgeführt und ein Hochwasserschutz- und Entwässerungssystem errichtet. Die soziale und wirtschaftliche Effizienz dieser Tätigkeiten hing von einer rationellen Arbeitsteilung zwischen ihrer Erhaltung und der landwirtschaftlichen Nutzung des Bodens ab. Der Rechtsgrundsatz *kein Land ohne Deich* war grundlegend. Das bedeutete, dass jeder Eigentümer eines durch Deiche geschützten Grundstücks, unabhängig von dessen Zustand, eine Deichpflicht hatte. Dies führte zu einer Kontroverse zwischen der Hochwasserschutzgemeinschaft des Großen Werders und den Pfarrgemeinden. Dieser langwierige Streit wurde 1387 durch die Ablösung aller auf Kirchenland ruhenden Verpflichtungen beendet, mit Ausnahme der Arbeiten innerhalb der Dorfgrenzen.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, XX HA, Staatsarchiv Königsberg, Ordensfoliant 73, 97.

Acta Tomiciana, t. XVII, wyd. W. Pociecha, W. Urban, A. Wyczański, Wrocław – Kraków – Poznań 1966.

Codex diplomaticus Prussicus, hg. v. J. Voigt, Bd.III–IV, Königsberg 1848–1853.

Codex diplomaticus Warmienseis, Bd. I, hg. v. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860.

- Das Deichbuch. Eine Sammlung der wichtigsten auf das Deichwesen bezüglichen gesetzlichen Bestimmungen*, von C. Parey, Danzig 1871.
- Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa – Poznań – Toruń 1985.
- Preussisches Urkundenbuch*, Bd. II–III, 2, hg. v. M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen, Königberg Pr. 1932 Marburg 1958.
- Simon Grunau, *Preussische Chronick*, hg. v. M. Perlbach, Bd. 1, hg. v. M. Perlbach, Leipzig 1876.
- Die Urkunde des Deutschordens-Hochmeisters Konrad Zöllner von Rotenstein vom 16. Juni 1387 über die Ablösung der Dammbaulasten der katholischen Pfarreien in Grossen Werder bei Marienburg*, „Pastoralblatt für die Diöcese Ermland” 35(1903).
- Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien*, hg. v. [H.] Cramer, Marienwerder 1885–1887.
- Źródła do dziejów ekonomii malborskiej*, t. V, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1971.

Literatura

- Auhagen O., *Zur Kenntnis der Marschwirtschaft. Zwie Abhandlungen*, Berlin 1896.
- Bertram H., *Die Entwicklung des Deich- und Entwässerungswesens im Gebiet des heutigen Danziger Deichverbandes seit dem 14ten Jahrhundert*, Danzig 1907.
- Długokęcki W., *Osadnictwo i ochrona przeciwpowodziowa w Basenie Unisławskim w średniowieczu w okresie krzyżackim*, w: *Stilo et animo. Prace historyczne ofiarowane Profesorowi Tomaszowi Jasińskiemu w 65. rocznicę urodzin*, red. M. Dorna, M. Matla, M. Sosnowski, E. Syska, przy współpr. W. Barana Kozłowskiego, Poznań 2016, s. 487–496.
- Długokęcki W., *Osadnictwo na Żuławach Gdańskich w średniowieczu (do 1454 roku)*, „Zapiski Historyczne” 68(2003), z. 2–3, s. 45–62.
- Długokęcki W., *Osadnictwo i ochrona przeciwpowodziowa na Żuławach Mątowskich w średniowieczu*, w: *Świat historyka. Studia ofiarowane Prof. Janowi Tyszkiewiczowi*, pod red. M. Nagielskiego, G. Rostkowskiego, Pułtusk 2016, s. 133–145.
- Długokęcki W., *Osadnictwo w północnej części Żuław Wielkich w XIV–I poł. XV w.*, w: *Żuławy i Mierzeja – moje miejsce na ziemi*, pod red. D.A. Dekąńskiego, Gdańsk 2001, s. 115–127.
- Długokęcki W., *Najstarsza organizacja parafialna na Żuławach Wielkich (do połowy XV w.)*, „Studia Elbląskie” 20(2019), s. 9–29.
- Długokęcki W., *Parafie wiejskie archidiakonatu pomorskiego biskupstwa włocławskiego w rejestrze dziesięciny papieskiej z 1326/1327 r.*, w: *Scientia et Fidelitate. Księga pamiątkowa Ewy i Czesława Deptułów profesorów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. T. Panfil, Lublin 2013, s. 213–225.
- Długokęcki W., *Żuławy Fiszwskie w średniowieczu*, w: *Dzieje Jegłownika i okolic*, pod red. ks. A. Kilanowskiego, ks. W. Zawadzkiego, Elbląg 2013, s. 23–46.
- Erlen P., *Europäischer Landesausbau und mitteralterliche deutsche Ostsiedlung. Eine struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen*, Marburg/Lahn 1992.
- Flanß R. von, *Das ehemalige Amt Marienwerder, insonderheit die Amts = Niederung. Die Marienwerderer Amts = Niederung*, „Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungs = Bezirk Marienwerder” 35(1897), s. 1–77.
- Gierke J. von, *Geschichte des deutschen Deichrechts*, (I.–II. Teil), Breslau 1901–1917.
- Glauert M., *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń 2003.
- Hartwich A., *Geographisch-historische Landesbeschreibung deren dreyen im Pohnischen Preußen liegenden Werdern als des Danziger- Elbing- und Marienburgischen*, Königberg 1722. Nachdruck mit einer Einführung von R. Zacharias, Frankfurt am Main 2002.

- Herrmann Ch., *Mitteralterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und – Geographie*, Petersberg 2007.
- Jacobson H.F., *Geschichte der Quellen des katholischen Kirchenrechts der Provinz Preussen und Posen mit Urkunden und Regesten*, Königsberg 1837.
- Kasiske K., *Das Deutsche Siedelwerk im Pommerellen im Mittelalter*, Königsberg Pr. 1938.
- Kasiske K., *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Orden im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*, Königsberg Pr. 1934.
- Kriedte P., *Die Herrschaft der Bischöfe von Wloclawek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahre 1409*, Göttingen 1974.
- Petri F., *Entstehung und Verbreitung der niederländischen Marschenkolonisation in Europa (mit Ausnahme der Ostsiedlung)*, w: *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalter als Problem der europäischen Geschichte*, hg. v. W. Schlesinger, Sigmaringen 1975, s. 695–754.
- Radziwiński A., *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo-wierni*, Malbork 2006.
- Rozynkowski W., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000.
- Schliep, *Darstellung der Deich- und Entwässerungsanlagen in den Werdern und Niederungen der Weichsel und Nogat, Marienburger und Elbinger Kreises*, w: *Der Marienburger Kreis. Erster Theil: Statistik und Topographie nebst Darstellung der Deich- und Entwässerungs- Verhältnisse in den Werdern und Niederungen der Weichsel und Nogat*, Danzig 1864, s. 61–292.
- Schroeder G., *Melioracje wodne w rolnictwie*, wyd. IV przerobione, Warszawa 1972.
- Semrau A., *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg) im Mittelalter*, Elbing 1936.
- Toeppen M., *Beiträge zur Geschichte des Weichseldeltas*, Danzig 1894.
- Zonenberg S., *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009.